

«Ολοήμερο Σχολείο και μάχιμο εκπαιδευτικοί: Επιμορφωτικές δράσεις, βιβλιογραφική επισκόπηση, αναστοχαστικός λόγος»

Μαρκαντωνάτου Αγνή- Μαρία

Σχολική Σύμβουλος,

Σαλτερής Νικόλαος

Σχολικός Σύμβουλος

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια στην πατρίδα μας αναπτύσσεται ένα σύνολο καινοτόμων προγραμμάτων που χρηματοδοτούνται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ), δηλαδή το εκπαιδευτικό τμήμα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (Κ.Π.Σ.)¹. Στα προγράμματα αυτά προβλέπεται, ως αναγκαίο παρακολούθημα της υλοποίησής τους, η πραγματοποίηση Επιμορφωτικών Σεμιναρίων, αποκλειστικά για την εκπαίδευση του συνόλου των εκπαιδευτικών που εμπλέκονται στις σχετικές διαδικασίες.

Στο ίδιο πνεύμα και το Πρόγραμμα για το Ολοήμερο Σχολείο (Ο.Σ.) προέβλεπε την διοργάνωση επιμορφωτικών συναντήσεων με σκοπό την αποκλειστική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών που υπηρετούν σ' αυτό.

Έτσι, το σχολικό έτος 2004-2005, με βάση την υπ. αριθμ. 527/15-2-05 εγκύκλιο της Διεύθυνσης Σπουδών του ΥΠΕΠΘ «Πραγματοποίηση σεμιναρίων Στελεχών και Εκπαιδευτικών για το έργο "Ολοήμερα Δημοτικά Σχολεία"» αποφασίστηκε στη Δ/ση Π.Ε. Πειραιά η διοργάνωση τριών Περιφερειακών και πέντε Τοπικών Ημερίδων, ώστε να επιμορφωθούν τρεις ομάδες εκπαιδευτικών: οι διευθυντές, υποδιευθυντές και υπεύθυνοι Ολοήμερων Σχολείων (Ο.Σ.), οι δάσκαλοι που εργάζονται σ' αυτά και τέλος οι ωρομίσθιοι εκπαιδευτικοί του. Η απόφαση λήφθηκε σε κοινή σύσκεψη Σχολικών Συμβούλων, Διευθυντή Διεύθυνσης και Προϊσταμένων Γραφείων.

Στη διάρκεια της σημειώθηκε ότι ανάλογη δραστηριότητα είχε πραγματοποιηθεί κατά το σχολικό έτος 2003-2004 και ως εκ τούτου υπήρχε σχετική εμπειρία, που ήταν αναγκαίο και κρίθηκε απαραίτητο να αξιοποιηθεί κατάλληλα. Έτσι, *επιδιώχθηκε η όλη επιμορφωτική διαδικασία να διεξαχθεί με όρους επιμόρφωσης ενηλίκων*, δηλαδή λαμβάνοντας πρόνοια για τη μέγιστη δυνατή εμπλοκή των εκπαιδευτικών της Διεύθυνσης Πειραιά στις επιμορφωτικές διαδικασίες με σκοπό τη μεγιστοποίηση, στις δοσμένες συνθήκες, της ενεργητικής συμμετοχής τους σ' αυτή².

Στο πλαίσιο αυτό, οργανώθηκε συντονισμένα εκ μέρους των Σχολικών Συμβούλων Πειραιά ένα *σύνολο ερευνητικών δράσεων υλοποιήθηκαν στο ενεργό πεδίο της ζωντανής εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι δράσεις αυτές τονίστηκε ότι από τη μία έπρεπε να τηρούν τους όρους της επιστημονικής έρευνας και εργασίας και από την άλλη να υλοποιούν τα προτάγματα της συνεχούς εκπαίδευσης εκπαιδευτικών με όρους επιμόρφωσης ενηλίκων*³. *Παράλληλα, επιδιώχθηκε η συμμετοχή ως εισηγητών στις επιμορφωτικές συναντήσεις εκπαιδευτικών που*

¹ ΕΠΕΑΕΚ είχαν το Β' και Γ' Κ.Π.Σ., ενώ απουσίαζε από το Α'. Έτσι, το Α' ΕΠΕΑΕΚ αντιστοιχεί στο Β' Κ.Π.Σ. και το Β' ΕΠΕΑΕΚ στο Γ' Κ.Π.Σ.

² Για τη σχέση της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης των εκπαιδευτικών με τα συμπεράσματα της έρευνας σχετικά της επιμόρφωσης ενηλίκων και κατ' επέκταση τα προτάγματα διοργάνωσής της: Jarvis P., Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση, Μεταίχμιο 2004.

³ Για τους όρους εκτέλεσης μιας Έρευνας Δράσης, όπως σχεδιάστηκε να είναι οι περισσότερες από όσες αποφασίστηκαν δεξ: Μπαγάκης Γ. (επιμ.), Επιμόρφωση και Κατάρτιση των εκπαιδευτικών, Μεταίχμιο, 2005.

διδάσκουν οι ίδιοι ή εμπλέκονται στη λειτουργία του ΟΣ., ώστε να αξιοποιηθεί και να αναδειχθεί η πείρα των δασκάλων της πράξης.

Με δεδομένη τη στενότητα χρόνου η προσπάθεια που καταβλήθηκε από τους εμπλεκόμενους εκπαιδευτικούς ήταν μεγάλη. Το τελικό αποτέλεσμα, όμως, δικαίωσε τις προθέσεις των οργανωτών και προσέφερε ένα δείγμα φροντισμένης επιμορφωτικής διαδικασίας στο εκπαιδευτικό κόσμο του Πειραιά⁴. Μάλιστα, η έκταση, η ποιότητα και το σύνολο των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν από την όλη επιστημονική εργασία, ξεπέρασε τις προσδοκίες τόσο των οργανωτών όσο και των συμμετασχόντων.

Το γεγονός αυτό οδήγησε πολλούς από τους εκπαιδευτικούς τα περιφέρειάς μας να προτείνουν τη συγκέντρωση του σημαντικότερου μέρους των εισηγήσεων, που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια των Επιμορφωτικών Ημερίδων, και την έκδοσή τους σ' ένα αυτοτελή τόμο, ώστε να μην απολεσθεί ο ζωντανός λόγος των εκπαιδευτικών της πράξης για το Ο.Σ., τη σημαντικότερη ίσως καινοτομία δομικού χαρακτήρα των τελευταίων ετών στο χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης.

Ιστορική αναδρομή και ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας

Το *Ολοήμερο Σχολείο, με την έννοια της διεύρυνσης του χρόνου παραμονής των μαθητών στο σχολείο και κατά τη διάρκεια της ημέρας* με σκοπό την παροχή κοινωνικής στήριξης στην ελληνική οικογένεια αλλά και τη βελτίωση των αποτελεσμάτων της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αποτέλεσε πάγιο αίτημα του οργανωμένου κλάδου των δασκάλων τις περασμένες δεκαετίες. Το συγκεκριμένο αίτημα αποτυπώνει την κυρίαρχη στο χώρο αντίληψη σύμφωνα με την οποία *μεγαλύτερη ποσότητα εκπαίδευσης, που παρέχεται διαμέσου της αύξησης της παραμονής των μαθητών στο σχολικό χώρο, επιδρά ευεργετικά* σ' αυτούς και μάλιστα στην κατεύθυνση της άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων⁵.

Το αυξημένο ενδιαφέρον της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας, εντείνεται στα μέσα της δεκαετίας του '90 και συμπίπτει με την δημιουργία από το ΥΠΕΠΘ των Προγραμμάτων Δημιουργικής Απασχόλησης Μαθητών Εργαζομένων Γονέων (1994-95)⁶. Τα προγράμματα αυτά, ως εκπαιδευτική πολιτική, ήρθαν να συμπληρώσουν δυναμικές πρωτοβουλίες Συλλόγων Γονέων που, ανταποκρινόμενοι σε αιτήματα μελών τους, είχαν ήδη αρχίσει να προσφέρουν παρόμοια προγράμματα σε ιδιωτική βάση σε σχολεία των αστικών περιοχών της πατρίδας μας και ιδιαίτερα στο λεκανοπέδιο Αττικής.

Η φάση αυτή το σχετικό ενδιαφέρον συμβολικά σηματοδοτείται από το 9^ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Δασκάλων-Νηπιαγωγών Π.Ο.Ε.Δ.- Δ.Ο.Ε., που πραγματοποιείται στην Πάφο στις 26 και 27 Απριλίου 1995 με θέμα «Το Ολοήμερο Σχολείο». Κατά τη διάρκειά του ο οργανωμένος κλάδος επιχειρεί να προσεγγίσει το όλο θέμα, προσφεύγοντας, κατά την πάγια τακτική που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια, στα επιστημονικά συνεδρία των Δ.Ο.Ε.-Π.Ο.Ε.Δ.: στην συνεπικουρία της

---

⁴ Η Οργανωτική Επιτροπή αποτελείτο από τον Κωνσταντίνο Παναγιωτόπουλο., Διευθυντή Διεύθυνσης Π.Ε. Πειραιά, ως Πρόεδρο και τους Νικόλαο Σαλτερή, Σχολικό Σύμβουλο 2^{ης} Περιφέρειας. Π.Ε. Πειραιά και Στέφανο Κατσά, Προϊστάμενο 1^{ου} Γραφείου Π.Ε. Πειραιά, ως μέλη. Οι εργασίες της πλαισιώθηκαν τόσο από τις δημιουργικές παρατηρήσεις του συνόλου των Σχολικών Συμβούλων Πειραιά, όσο και από την εμπράγματη υποστήριξη των Προϊσταμένων Γραφείων Π.Ε., καθώς και το ενδιαφέρον και την ενεργητική συμμετοχή μεγάλου μέρους εκπαιδευτικών του Πειραιά.

⁵ Σαλτερής Ν., Εκπαιδευτικές Ομοσπονδίες και Εκπαιδευτική Ιδεολογία. Ελλάδα 1974-1989, διατριβή για διδακτορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 1998, στο: <http://dipe-peiraia.att.sch.gr/grss4peir>.

⁶ Πυργιωτάκης Ι., «Ολοήμερο σχολείο: Διεθνείς εξελίξεις και η ελληνική περίπτωση», στο Πυργιωτάκης Ι., (επιμ.), Ολοήμερο Σχολείο. Δημιουργία και Προοπτικές, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002, 38.

πανεπιστημιακής κοινότητας Ελλάδας και Κύπρου και στην αποτύπωση της «φωνής» της βάσης, διαμέσου της συμμετοχής εκπροσώπων των Συλλόγων μελών της⁷.

Το αποτέλεσμα της όλης προσπάθειας αποτυπώνεται με την έκδοση των πρακτικών του σχετικού συνεδρίου, όπου καταγράφονται και οι πρώτες διαπιστώσεις – πορίσματα σχετικά με το μορφή Ολοήμερου Σχολείου που επιθυμεί ο κλάδος. Σύμφωνα με αυτά προτείνεται η ανάπτυξη ενός Ο.Σ. που θα ικανοποιεί γενικότερα το αίτημα της ανταπόκρισης του εκπαιδευτικού μας συστήματος στις μεταβαλλόμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Ενός σχολείου που θα είναι σε θέση να καλύψει τις ανάγκες της προσχολικής αγωγής και της «9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης», να διασφαλίσει το δημόσιο δωρεάν χαρακτήρα της εκπαίδευσης που θα παρέχει, να διασφαλίζει την εμπλοκή όλων των φορέων στο σχεδιασμό και την υλοποίησή του, αλλά να διατηρείται σταθερά υπό τον έλεγχο και ευθύνη των «δασκάλων - παιδαγωγών» που θα το διευθύνουν. Τούτο θεωρείται αναγκαίο, γιατί μόνο ο Δάσκαλος, ως φορέας αγωγής, μπορεί να διασφαλίσει τόσο την ενιαία αντίληψη των δραστηριοτήτων του νέου σχολείου, όσο και την οργανωτική υπέρβαση του παλιού, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην προσαρμογή κάθε Ο.Σ. στις τοπικές συνθήκες και υλοποιώντας ένα ανοικτό, πρωτόπορο και ευέλικτο παιδαγωγικό πρόγραμμα. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα με τη σειρά του θα πρέπει να απαλλάσσει την ελληνική οικογένεια από τα δυσβάστακτα εκπαιδευτικά βάρη και να μειώνει το ιδιωτικό κόστος εκπαίδευσης που αυτή είναι αναγκασμένη να πληρώνει ώστε τα παιδιά της να έχουν πρόσβαση σε ποικιλία εξωσχολικών δραστηριοτήτων εκπαιδευτικού χαρακτήρα. Τέλος, ιδεολογικά το πρόγραμμα αυτό θα πρέπει, σύμφωνα πάντα με τα πορίσματα του Συνεδρίου, να ισχυροποιεί τον πολιτιστικό χαρακτήρα του σχολείου γενικότερα ως «ανάχωμα απέναντι στις πολιτιστικές διεισδύσεις που επιχειρεί να επιβάλει η εποχή μας με την εισαγωγή ξένων προτύπων»⁸.

Η δεύτερη φάση ενδιαφέροντος για το θεσμό του Ο.Σ. συνδέεται με την ψήφιση του νόμου 2525/97, που ιδρύει τα Πιλοτικά Ολοήμερα Σχολεία. Τον ακολούθησε η συγκρότηση ειδικής επιτροπής από τον Υπουργό Παιδείας Γεράσιμο Αρσένη, στην οποία ανατέθηκε η ευθύνη ίδρυσης και επιστημονικής καθοδήγησης των πρώτων Ο.Σ., που τέθηκαν σε λειτουργία το 1999-2000⁹. Με την ανάληψη της πολιτικής καθοδήγησης του ΥΠΕΠΘ από τον Πέτρο Ευθυμίου η επιτροπή ανασυγκροτήθηκε και επικεφαλής της τοποθετήθηκε ο καθηγητής Ι. Πυργιωτάκης.

Η συγκεκριμένη φάση, ως ενιαία πορεία υλοποίησης επίσημων εκπαιδευτικών πολιτικών για τη δημιουργία Ο.Σ. στην Ελλάδα, συνδέεται με τη μεταβατική περίοδο από το δεύτερο στο τρίτο Κ.Π.Σ.. Η πορεία αυτή, σύμφωνα με μαρτυρίες των πιο επίσημων πρωταγωνιστών της εποχής, «δημιούργησε οικονομικά προβλήματα και επέφερε μεγάλες δυσκολίες όχι μόνο στη διεύρυνση του νέου θεσμού, αλλά και σ' αυτή ακόμα τη λειτουργία των 28 σχολείων»¹⁰. Αυτό πρακτικά σήμανε τη σταδιακή εγκατάλειψη της ιδέας γενίκευσης του θεσμού ως «κλειστού τύπου» Ολοήμερο σχολείο και τη μετατροπή των Σχολείων Διευρυμένου Ωραρίου σε Ο.Σ. Δηλαδή, τη μετακίνηση από την αντίληψη για την υποχρεωτική παρακολούθηση του προγράμματος του ολοήμερου σχολείου από το σύνολο του Μαθητικού Πληθυσμού

⁷ Για το ρόλο, όσο και το περιεχόμενο και βαρύτητα των Εκπαιδευτικών Συνεδρίων της Δ.Ο.Ε.: Σαλτερής Ν., ο.π. 1998.

⁸ Π.Ο.Ε.Δ.- Δ.Ο.Ε., 9^ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Δασκάλων – Νηπιαγωγών, Πάφο 26 - 27 Απριλίου 1995, «Το Ολοήμερο Σχολείο», Συμπεράσματα, 154-155.

⁹ Πρόκειται για το γνωστό 28 «κλειστού τύπου» Ολοήμερα Σχολεία, δηλαδή σχολικές μονάδες όπου το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού εντασσόταν υποχρεωτικά στο ολοήμερο πρόγραμμα του σχολείου. Επικεφαλής της πρώτης επιτροπής ήταν η καθηγήτρια του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Μ. Τζάνη.

¹⁰ Πυργιωτάκης Ι., ο.π., 10.

μιας σχολικής μονάδας, στη θέση ότι το πρόγραμμα αυτό παρακολουθούν μόνο όσοι μαθητές το επιθυμούν οι γονείς τους.

Τη συγκεκριμένη φάση, που την χαρακτηρίζει ακριβώς η μεταβατικότητα και δυστοκία για το μέλλον και το χαρακτήρα του ολοήμερου σχολείου στην Ελλάδα, ως επίσημη κρατική εκπαιδευτική πολιτική, σηματοδοτεί η έκδοση σχετικού βιβλίου από τον Οργανισμό Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, με την επιστημονική επιμέλεια του επικεφαλής της ειδικής επιτροπής Ι. Πυργιωτάκη και τη συμμετοχή του μεγαλύτερου μέρους των μελών της, που φέρει τον τίτλο: Ολοήμερο Σχολείο. Δημιουργία και Προοπτικές. Ο σκοπός της σχετικής έκδοσης, που διατέθηκε σε 7.000 αντίτυπα στο σύνολο των ελληνικών σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, περιγράφεται επακριβώς στον Πρόλογο από τον Υπουργό Παιδείας και είναι διπλός: να «δώσει νέα ώθηση στην ανοδική πορεία του θεσμού» και οι μελέτες που εμπεριέχει να βελτιώσουν «όχι μόνον το παιδαγωγικό αποτέλεσμα στα Πιλοτικά Ολοήμερα Σχολεία, αλλά και να συμβάλουν στην αναβάθμιση των Σχολείων Διευρυμένου Ωραρίου»¹¹.

Η τρίτη φάση εξέλιξης του θεσμού του Ολοήμερου Σχολείου, και κατ' επέκταση η σχετική βιβλιογραφία, συνδέεται με την αιφνιδιαστική «γενίκευση» του Ο.Σ.¹². Αυτή πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβρη του 2002 και συνοδεύτηκε από τη γενναία χρηματοδότηση του εγχειρήματος από το Β' ΕΠΕΑΕΚ¹³. Η σχετική εκπαιδευτική πολιτική, επέφερε σημαντικές αλλαγές τόσο στο πρόγραμμα, την αντίληψη, αλλά και στην έκταση του θεσμού του Ο.Σ. στην χώρα μας, όπως αυτό προωθήθηκε αρχικά με την ίδρυση των Πειραματικών Ολοήμερων Σχολείων, όσο και σε γενικότερα ζητήματα που συνδέονται με το εκπαιδευτικό ελληνικό σύστημα. Σημαντικότερες είναι: το δικαίωμα των γονέων στην επιλογή φοίτησης ή όχι των παιδιών τους σ' αυτό, η διαμόρφωση αναλυτικού προγράμματος μέρους του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος με βάση όρους που επιβάλλονται αμέσως ή εμμέσως σε Τεχνικό Δελτίο ΕΠΕΑΕΚ¹⁴ (π.χ. επανάληψη διδασκαλίας ξένης γλώσσας), η ένταξη νέων γνωστικών αντικειμένων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (π.χ. διδασκαλία Η/Υ) και η διεύρυνση της ωρομίσθιας εκπαιδευτικής εργασίας¹⁵.

¹¹ Ευθυμίου Π., «Πρόλογος Υπουργού Παιδείας», στο Πυργιωτάκης Ι., (επιμ.), Ολοήμερο Σχολείο. Δημιουργία και Προοπτικές, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002, 8.

¹² Ο όρος «γενίκευση» τέθηκε σε εισαγωγικά, γιατί δεν γενικεύτηκε το Ο.Σ., όπως αυτό σχεδιάστηκε στα Πιλοτικά Ολοήμερα Σχολεία, αλλά ονομάστηκαν Ο.Σ. τα σχολεία Διευρυμένου Ωραρίου και αυξήθηκε εξαιρετικά ο αριθμός τους, χωρίς το όλο ζήτημα να ρυθμιστεί νομικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Ο.Σ., με τη μορφή που του δόθηκε μετά το Σεπτέμβρη του 2002 λειτουργεί στηριζόμενο αποκλειστικά σε Εγκυκλίους, που είναι ερμηνευτικά και όχι νομικά κείμενα.

¹³ Είναι προφανές ότι η παρούσα προσέγγιση εξετάζει το ζήτημα της βιβλιογραφίας για το Ο.Σ. σε σχέση με την ιστορική διαδρομή ένταξης του θεσμού στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Έτσι, από τη μια επιχειρείται μια συστηματική της κατάταξη, άρα και κατανόηση των επιμέρους κειμένων, και από την άλλη αρθρώνεται μια μεθοδολογική πρόταση σχετικά με τη μελέτη βιβλιογραφίας που σχετίζεται με εκπαιδευτικές πολιτικές: η περιοδολόγησή της με βάση τα στάδια εξέλιξης των πολιτικών αυτών.

¹⁴ Τεχνικό Δελτίο (Τ.Δ.) ονομάζεται ένα συγκεκριμένο έγγραφο με μορφή σύμβασης, όπου περιγράφεται λεπτομερώς ένα έργο (π.χ. Ολοήμερο Σχολείο), ανεξάρτητα από το αν είναι τεχνικό ή πνευματικό. Η περιγραφή του όλου έργου αποτυπώνεται επακριβώς: ορίζεται ο χρόνος και τα συγκεκριμένα στάδια υλοποίησής του, οι στόχοι, το συγκεκριμένο πρόγραμμα και τα μέσα υλοποίησής του, οι χώροι και οι προβλεπόμενες δαπάνες (ιδιαίτερα αυστηρά) και τέλος ο τρόπος και οι φάσεις αξιολόγησής του. Το Τεχνικό Δελτίο υπογράφεται κατά περίπτωση μεταξύ των συμβαλλομένων για τη χρηματοδότηση και υλοποίησή του έργου (π.χ. ΥΠΕΠΘ – Ε.Ε.)

¹⁵ Για τις ιδεολογικές ανακατατάξεις που σχετίζονται με τη μετακίνηση αυτή δεξ: Σαλτερής Ν., «Η πορεία εκσυγχρονισμού στην εκπαίδευση: από την μεταρρύθμιση στον εκπαιδευτικό νεωτερισμό», *Νέα Παιδεία*, τ. 110, Ιούνιος 2004, 15-27. Επίσης στο παρόν, Σαλτερής Ν., «Το Ολοήμερο Σχολείο, ως

Οι σημαντικές αυτές αλλαγές, η «γενίκευση» της σχετικής εκπαιδευτικής πολιτικής αλλά και η πρόβλεψη για την πραγματοποίηση σχετικών επιμορφωτικών ημερίδων από το Τ.Δ., όπως ήταν αναμενόμενο προκάλεσε τρία είδη ενδιαφέροντος και κατ' επέκταση αυτά παρήγαγαν τρεις επιμέρους ομάδες κειμένων.

Η πρώτη αφορά κείμενα που συνήθως κατατέθηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο και αντανακλούν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για το Ο.Σ.. Αυτό κορυφώνεται συμβολικά με τη δημοσίευση της σχετικής έρευνας του Ινστιτούτου Ερευνών της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας, που με τη σειρά της προκάλεσε μεγάλο αριθμό δημοσιευμάτων έντονου ιδεολογικού χαρακτήρα και κυρίως δημοσιογραφικής υφής. Στα κείμενα αυτά επιχειρείται μια γενική περιγραφή της «πραγματικότητας» του Ο.Σ., όπως αυτή συλλαμβάνεται κάθε φορά από τους συντάκτες του κειμένου και κατατίθενται επιχειρήματα «κατά» ή «υπέρ» του Ο.Σ.¹⁶.

Η δεύτερη αφορά κείμενα μεμονωμένων ή μικρών ομάδων ερευνητών που είναι μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας. Αυτοί με τις μονογραφίες τους προσπαθούν να προσεγγίσουν συστηματικότερα διάφορες όψεις της πραγματικότητας του Ο.Σ., όπως αυτή προέκυψε και πάλι μετά το Σεπτέμβριο του 2002. Τα σχετικά κείμενα, που δημοσιεύονται συνήθως με μορφή άρθρων σε εξειδικευμένα εκπαιδευτικά περιοδικά, διακρίνονται από την κριτική ή μη στάση τους απέναντι στο θεσμό¹⁷. Στην ομάδα αυτή τελευταία εμφανίζονται και συλλογικοί τόμοι αντίστοιχης συγκρότησης, όπου συνεργάζονται ερευνητές και εκπαιδευτικοί της πράξης. Εδώ και πάλι διαμέσου επιμέρους άρθρων επιδιώκεται να προσεγγιστούν πιο συστηματικά η φιλοσοφία όσο και οι σκοποί ίδρυσης του Ο.Σ., οι πρακτικές δραστηριότητες των εκπαιδευτικών σ' αυτό, καθώς και μια μορφή αξιολόγησης του θεσμού¹⁸. Σ' αυτές τις εργασίες συνήθως δεν ανιχνεύεται μια συνεκτική «προσωπική» οπτική γωνία προσέγγισης του θέματος, που χαρακτηρίζει την προηγούμενη μεμονωμένη αρθρογραφία, αλλά η όλη προσπάθεια επιδιώκεται να λάβει ένα ουδέτερο, επιστημονικό χαρακτήρα.

Η τρίτη ομάδα κειμένων και κατ' επέκταση υπάρχουσας βιβλιογραφίας για το Ο.Σ. σχετίζεται με την «αποτύπωση εισηγήσεων» συνεδρίων. Πρόκειται για εισηγήσεις που κατατέθηκαν σε Επιμορφωτικές Ημερίδες που οργανώθηκαν από τις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης όλης της χώρας στα πλαίσια της υλοποίησης του σχετικού Τ.Δ.. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τόμος που παράχθηκε ως αποτέλεσμα των επιμορφωτικών ημερίδων της Δ/σης Πειραιά κατά το Νοέμβριο του 2003¹⁹. Μάλιστα, σε παρόμοιες περιπτώσεις η έκδοση

νέα πραγματικότητα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: Μια διαδοχική επιλεκτική προσέγγιση στηριγμένη σε απόψεις Διευθυντών Ολοήμερων Σχολείων».

¹⁶ Δες: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, «Ολοήμερο Σχολείο - Η κοινωνική σημασία και οι προοπτικές του», *Ενημέρωση* τ. 95, 2003. Βέβαια και πριν από την έρευνα της Γ.Σ.Ε.Ε. αντίστοιχο ενδιαφέρον είχαν εκδηλώσει εκπαιδευτικοί που αναπτύσσουν παρεμβατικό δημοσιογραφικό λόγο, δηλαδή εμπλέκονται με τη δημοσιότητα, με την έννοια που αποδίδεται στον όρο στις πολιτικές επιστήμες. Ενδεικτικά: Κάτσικας Χρ., «Από τα πέντε ως τις πέντε. Έρευνα για το Ολοήμερο Σχολείο», *Έκφραση*, Νοέμβριος 2000.

¹⁷ Ενδεικτικά: α) Κυριαζόγλου Γ., Γρηγοριάδης Γρ., «Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο: Πώς αξιολογούν την εφαρμογή του θεσμού γονείς, δάσκαλοι/ -λες και διευθυντές/ -ντριες», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου (Ε.Β.τ.Δ.)*, τ.4, Φεβρουάριος 2005, 69-83, β) Τσομπανίδης Γ., Τσίπη Π., «Οι Απόψεις των Γονέων για το Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο», *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, τ. 28, Φεβρουάριος- Απρίλιος 2005, 66-72 και γ) Τζήκας Γ., Πόρποδας Κ., Γούκος Α., «Πανθεσσαλική έρευνα για το Ολοήμερο Σχολείο. Το Ολοήμερο Σχολείο χώρος φύλαξης παιδιών», *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, τ. 28, Φεβρουάριος- Απρίλιος 2005, 59-65.

¹⁸ Ενδεικτικά: Λουκέρης Δ., (επιμ.), *Ολοήμερο Σχολείο. Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση*, Πατάκης 2005.

¹⁹ Λουκέρης Δ., Μαρκαντωνάτου Α., (επιμ.), *Το Ολοήμερο Σχολείο ως εκπαιδευτική καινοτομία*, Ατραπός 2003

χρηματοδοτείται από το ίδιο το Πρόγραμμα και έτσι, ως δραστηριότητα, εντάσσεται στα πλαίσιά του.

Σ' αυτήν την ομάδα μπορεί να θεωρηθεί ότι μερικώς ανήκει και το παρόν εγχείρημα. Η διαφορά του σε σχέση με την προηγούμενη κατηγορία, πέρα από το γεγονός της μη χρηματοδότησης του τόμου από το ΕΠΕΑΕΚ, έγκειται στο ότι, με βάση την κλασική διάκριση των «σκοπών που συνιστούν γνώση», σύμφωνα με τη θέση του J. Habermas, στον παρόντα τόμο καταβάλλεται προσπάθεια να αναπτυχθεί μια συνεκτική προσέγγιση του όλου θέματος διαμέσου της διάρθρωσης επιμέρους κειμένων διαφορετικών συγγραφέων, που δεν αντιστοιχούν αποκλειστικά στα ενδιαφερόντων των ερμηνευτικών – ιστορικών επιστημών, αλλά ενσωματώνουν και *κριτικά ανάλογα*²⁰. Παράλληλα, η παρούσα προσπάθεια ασπάζεται και παρακολουθεί την διάκριση που προτείνει ο Louden στη σχετική θέση του Habermas, σύμφωνα με την οποία τα ερμηνευτικά - ιστορικά ενδιαφέροντα στο χώρο της εκπαίδευσης μπορούν να διακριθούν σε δύο επιμέρους κατηγορίες: σε προσωπικά και προβληματισμού²¹. Η διάκριση αυτή και η επιλογή της χρήσης της εξοπλίζει τους επιστημονικούς επιμελητές της έκδοσης, τόσο με τη δυνατότητα κατάταξης των επιμέρους κειμένων σε διακριτές και συνεκτικές υπο-ενότητες όσο και με τη δυνατότητα μιας εκ παραλλήλου, δημιουργικής και ελεύθερης ανάγνωσής τους με στόχους τόσο προβληματισμού όσο και κριτικής παρέμβασης.

Με άλλα λόγια, *τόσο οι επιστημολογικές επιλογές όσο και οι προθέσεις του ανά χειράς τόμου μεταφράζονται σε προσπάθεια συντονισμού από τη μια των επιμέρους «φωνών» των κειμένων και από την άλλη στη θεραπεία ενδιαφερόντων προβληματισμού και κριτικής πρόθεσης*. Τα ενδιαφέροντα, στην προκειμένη περίπτωση, πηγάζουν από το θεσμικά προσδιορισμένο ρόλο των Σχολικών Συμβούλων, που μεταφράζεται στην ανατροφοδότηση της πολιτικής ηγεσίας του τόπου (ΥΠΕΠΘ) αλλά και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου με ένα σύνολο επιστημονικά ελεγμένων πληροφοριών, που ως τέτοιες αντικατοπτρίζουν τις αντιλήψεις και πρακτικές των εκπαιδευτικών της βάσης σχετικά με την ανάπτυξη και εξέλιξη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών πολιτικών αλλά και των θέσεών τους για το μέλλον τους. *Στη συγκεκριμένη περίπτωση το σχετικό ενδιαφέρον αφορά την ανάπτυξη προτάσεων για την εξέλιξη και το μέλλον του ολοήμερου Σχολείου σε σχέση με τη σημερινή του πραγματικότητα, όπως τη βιώνουν οι εμπλεκόμενοι στη λειτουργία του.*

Τα περιεχόμενα του παρόντος τόμου

Τα άρθρα του ανά χειράς τόμου διαρθρώθηκαν σε επτά επιμέρους ενότητες. Η διάρθρωση αυτή πραγματοποιήθηκε με βάση το *ενδιαφέρον του συντάκτη και το σκοπό του κειμένου*. Έτσι, η πρώτη ενότητα *Το εγχείρημα* αφιερώνεται αποκλειστικά στην παρουσίαση και αυτοπροσδιορισμό της παρούσας εργασίας, σε σχέση με τις επιμορφωτικές δράσεις που έχουν υλοποιηθεί μέχρι σήμερα για τη στήριξη του ολοήμερου σχολείου αλλά και την βιβλιογραφία που αναπτύχθηκε στην πατρίδα μας και αφορά την ενασχόληση ερευνητών και εκπαιδευτικών της πράξης με αυτό. Επιπλέον, εγκιβωτίζει περιληπτικά το σύνολο των παρατιθέμενων κειμένων με απώτερο στόχο την ανάπτυξη, δια μέσου της εκ παραλλήλου και ελεύθερης κριτικής ανάγνωσής τους, των πιθανών σεναρίων μετεξέλιξής του θεσμού.

²⁰ Η κλασική διάκριση του J. Habermas αφορά την ύπαρξη τριών κατηγοριών γνωστικών ενδιαφερόντων: τεχνολογικών, ιστορικών – ερμηνευτικών και κριτικών.

²¹ Δες σχετικά: Louden W., «Κατανοώντας το στοχασμό μέσω της έρευνας συνεργασίας», στο Hargreaves A., - Fullan M., Η εξέλιξη των Εκπαιδευτικών, Πατάκης 1995, 276-328. Εκεί και η πρόταση για διάκριση του πρακτικού ενδιαφέροντος, κατά J. Habermas, σε προσωπικό και ερευνητικό.

Στην δεύτερη ενότητα εντάχθηκαν τρεις πρωτότυπες έρευνες και μια αφαιρετική προσέγγιση θεωρητικού χαρακτήρα του Ολοήμερου Σχολείου και γι' αυτό το λόγο της δόθηκε ο τίτλος: *Τρεις οπτικές προσεγγίσεις και μια μεγάλη αφαίρεση*. Η τρίτη συγκεντρώνει κείμενα που ασχολούνται αποκλειστικά με τη *Διοικητική διάστασή* του. Στην τέταρτη ενότητα καταγράφηκε ο *Συνδικαλιστικός λόγος* σχετικά με το θέμα. Η πέμπτη συμπεριέλαβε κείμενα με κοινό χαρακτηριστικό τη φροντίδα απόκτησης ενός επαρκούς συνόλου γνώσεων από τους εκπαιδευτικούς της πράξης (μόνιμους και ωρομίσθιους), που αποσκοπούν στη βελτίωση της παιδαγωγικής και διοικητικής λειτουργικότητας του Ο.Σ.. Τίτλος της: *Το δέον γενέσθαι*. Στην έκτη ενότητα συνενώνονται οι *Διδακτικές Προσεγγίσεις* των γνωστικών αντικειμένων που διδάσκονται στο Ο.Σ., ενώ στην έβδομη εντάχθηκε ένα κείμενο που ασχολείται με τη *Στέγασή* του.

Αναλυτικότερα, στη δεύτερη ενότητα *Τρεις οπτικές και μια αφαίρεση*, αποτυπώνονται και αναλύονται, μέσα από τρεις πρωτότυπες ερευνητικές εργασίες Σχολικών Συμβούλων, οι απόψεις εκπαιδευτικών, γονέων και διευθυντών Ολοήμερων Δημοτικών Σχολείων του Πειραιά. Συγκεκριμένα, η Δ. Αγγελουπούλου σκιαγραφεί τις απόψεις δασκάλων που υπηρετούν σε Ολοήμερα Σχολεία του 3^{ου} και 4^{ου} Γραφείου Π.Ε. Πειραιά σχετικά με τους κοινωνικούς και παιδαγωγικούς σκοπούς της λειτουργίας τους, καθώς και τα προβλήματα που προκύπτουν απ' αυτήν. Παράλληλα, περιγράφει το προφίλ όσων εκπαιδευτικών επιλέγουν να διδάξουν σ' αυτά, τις σχέσεις τους με γονείς και μαθητές, τις αντιλήψεις τους για τις συνθήκες εργασίας, τα αποτελέσματα της διδασκαλίας και το επίπεδο συνεργασίας που έχουν με τους εκπαιδευτικούς του πρωινού προγράμματος και των ειδικοτήτων. Τέλος, απογράφει τις προτάσεις τους για βελτίωση της υποδομής, αύξηση των παροχών, το ευέλικτο πρόγραμμα που πρέπει να έχει το Ο.Σ., την αναγκαία επιμόρφωση των εκπαιδευτικών του, καθώς και την έγκαιρη τοποθέτηση ειδικοτήτων σ' αυτό. Ο Αχ. Μίτιλης συνοψίζει τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία και στήριξη ομάδας Σχολικών Συμβούλων (Αν. Σταμπουλίδης, Ν. Νικολούλης) και αφορά τη διερεύνηση των απόψεων των γονέων σχετικά με τη χρησιμότητα και τον τρόπο λειτουργίας του Ο.Σ. Η έρευνα αποτυπώνει γενικότερα τη θετική τους στάση απέναντι στο νέο θεσμό και προτείνει την παραπέρα διερεύνηση του όλου θέματος, με σκοπό τη συστηματικότερη και συνεχή απογραφή των απόψεών τους, ώστε οι τυχόν μελλοντικές αναπροσαρμογές του θεσμού να λαμβάνουν υπόψη και το δικό τους λόγο. Ο Ν. Σαλτερής οργανώνει, κατατάσσει και αναλύει απόψεις διευθυντών Ο.Σ., που αφορούν ζητήματα σχετιζόμενα με τη διοίκηση και παιδαγωγική λειτουργία του θεσμού. Η συστηματική οργάνωση του λόγου τους αναδεικνύει από τη μια την ολοκληρωμένη αντίληψη που διαθέτουν, ως σώμα, για το παρόν και το μέλλον του Ο.Σ. και από την άλλη τη δυνατότητα των σχολικών μονάδων να χειριστούν αποτελεσματικά ανάλογες εκπαιδευτικές πολιτικές, λειτουργώντας με σχετική αυτονομία. Η ενότητα αυτή ολοκληρώνεται με το κείμενο του Χ. Αθανασιάδη, πρώην Σχολικού Συμβούλου Πειραιά και νυν Λέκτορα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Σ' αυτό ο θεσμός του Ολοήμερου κατανοείται ως εκπαιδευτική πολιτική συγκεκριμένης ιδεολογικής καταγωγής, που στη χώρα μας υλοποιήθηκε ετεροχρονισμένα και σε άλλο ιδεολογικό περιβάλλον. Με βάση τη θέση αυτή πραγματοποιείται η κριτική του υπάρχοντος μορφώματος και αναπτύσσονται πιθανά σενάρια σχετικά με το μέλλον του.

Στην τρίτη ενότητα *Διοικητική διάσταση* ο Γ. Λαχανάς παρουσιάζει μέσα από ένα λιτό κείμενο, τους σκοπούς ίδρυσης και στόχους λειτουργίας, τη διοικητική εποπτεία, την οργάνωση του προγράμματος και τα διοικητικά καθήκοντα των υπευθύνων του Ολοήμερου Σχολείου. Παράλληλα, επισημαίνει την ανεπάρκεια

χώρων, υλικοτεχνικής υποδομής και οικονομικής στήριξής του, καθώς και την ανάγκη συμβολής της Ελληνικής Πολιτείας αλλά και των Ελλήνων εκπαιδευτικών σ' αυτήν. Τέλος, καταλήγει διαπιστώνοντας ότι οι γονείς, ως κοινωνική ομάδα, είναι εκείνοι που θα κρίνουν την αποτελεσματικότητά του ως εκπαιδευτική καινοτομία. Ο Στ. Κατσάς, αφού αναφερθεί στα πρώτα βήματα του θεσμού των ολοήμερων Σχολείων στη Γερμανία κατά τη δεκαετία του '50, παρουσιάζει το νομικό πλαίσιο όπου στηρίζεται ο θεσμός στον τόπο μας και ολοκληρώνει την ενασχόλησή τους με αυτό καταθέτοντας μια σειρά στοιχείων που σχετίζονται με την ως τώρα αξιολόγηση του θεσμού από τους εμπλεκόμενους φορείς.

Η τέταρτη ενότητα αφιερώνεται στο *Συνδικαλιστικό λόγο*. Ο Πρόεδρος του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Π.Ε. Πειραιά «Η Πρόοδος», Μ. Ευσταθίου, υποστηρίζει ότι είναι οι κοινωνικές ανάγκες που επέβαλλαν τη «μεταμόρφωση» του κλασικού σε Ολοήμερο Σχολείο. Έτσι, αυτό επιχειρεί να επιλύσει τα προβλήματα των γονέων και κηδεμόνων, δεν εστιάζει στις μορφωτικές και ψυχοσωματικές ανάγκες των μαθητών και απαξιώνει το ρόλο του εκπαιδευτικού. Ως εκ τούτου δεν αποτελεί καινοτομία, αλλά εξυπηρετεί στρατηγικούς στόχους οικονομικής φύσης της Ε.Ε. Εκτιμά ότι με το τέλος των ευρωπαϊκών κονδυλίων ο θεσμός γρήγορα μπορεί να καταρρεύσει και γι' αυτό το συνδικαλιστικό κίνημα διεκδικεί τη γενικότερη αύξηση των δαπανών για την παιδεία σε επίπεδο Εθνικού Προϋπολογισμού. Στη συνέχεια, ο Ευ. Χατζηθωμάς, Πρόεδρος του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Π.Ε. Νίκαιας κατά την περίοδο διενέργειας των Επιμορφωτικών Ημερίδων, καταθέτει ένα κείμενο ως παρέμβαση του συλλόγου του στην όλη διαδικασία. Σ' αυτό αποτυπώνονται οι θέσεις του συνδικαλιστικού οργάνου σχετικά με τους όρους υιοθέτησης και υλοποίησης του θεσμού, καθώς και τα άμεσα αιτήματα που άπτονται αυτού. Η ενότητα ολοκληρώνεται με το άρθρο της Σ. Στρίγκου, επιστημονικής συνεργάτιδας του Κλαδικού Εκπαιδευτικού Ινστιτούτου ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΟΙΕΛΕ, όπου πραγματοποιείται μια συνοπτική επισκόπηση των ευρημάτων της γνωστής έρευνας του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ για το Ολοήμερο Σχολείο. Η έρευνα αυτή αποτύπωσε τις απόψεις των γονέων σχετικά με το θεσμό και κατέγραψε τις ανάγκες που αυτοί, ως άμεσα ενδιαφερόμενοι, θεωρούν ότι πρέπει να καλύπτει. Το άρθρο κλείνει, με τις προτάσεις της ερευνητικής ομάδας για τη βελτίωση του καινοτόμου θεσμού.

Η πέμπτη ενότητα *Το δέον γενέσθαι* συντίθεται από τέσσερα κείμενα Σχολικών Συμβούλων. Στο πρώτο απ' αυτά η Μ. Γκίκα, διαπιστώνει ότι το ΟΣ αποτελεί πρόγραμμα που αποσκοπεί ταυτόχρονα στην κάλυψη παιδαγωγικών και κοινωνικών αναγκών και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατό να το κρίνουμε ασφαλώς, αν δεν ωριμάσει ως θεσμός και δεν υπάρξει ειλικρινής διάλογος των εμπλεκόμενων στη λειτουργία του. Θεωρεί όμως, ως παιδαγωγός, ότι κανείς επιμέρους εκπαιδευτικός θεσμός δεν μπορεί να αποδώσει αν δεν αλλάξει και ο ρόλος του δασκάλου που τον υλοποιεί. Έτσι, αναζητά αντιστικτικά, διαμέσου της περιγραφής του παραδοσιακού δασκάλου της δεκαετίας του '60 και του λεγόμενου αποτελεσματικού αυτής του '70, τα χαρακτηριστικά του νέου ιδανικού δασκάλου, που θα το λειτουργήσει αποτελεσματικά. Αυτός, ως σύγχρονος επαγγελματίας, θα πρέπει να είναι ανθρώπινος, ευαίσθητος, με υψηλή προσωπική αντίληψη σύνθετων καταστάσεων και, το σπουδαιότερο όλων, να έχει διάθεση να πειραματιστεί με καινούριες μορφές αντιμετώπισης των σύνθετων προβλημάτων, που παρουσιάζονται ιδιαίτερα σ' αυτό. Αυτός, λοιπόν, ο δάσκαλος δεν είναι άλλος από τον αναστοχαστικό δάσκαλο επαγγελματία, που ως ιδανικό πρότυπο υποδεικνύεται από τη διεθνή βιβλιογραφία μετά το 1990. Δηλαδή, ένας δάσκαλος ανεξάρτητος, υπεύθυνος, καινοτόμος, με άποψη για την εκπαίδευση, επάρκεια γνώσεων, μεθοδολογικών προσεγγίσεων, καλή γνώση των νέων τεχνολογιών, αλλά πάνω απ' όλα και πίστη ότι αποτελεί γέφυρα για

βρεθεί ο μαθητής στον κόσμο της γνώσης, της τέχνης, των ιδεών και της δράσης. Ο Θ. Μπάκας, Προϊστάμενος του Τμήματος Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Π.Ε. της Περιφερειακής Διεύθυνσης Αττικής, πραγματεύεται το ρόλο του Διευθυντή Ολοήμερου Σχολείου και διαπιστώνει ότι, σε αντιπαράθεση με το ρόλο του στο παραδοσιακό σχολείο, οφείλει να είναι καινοτόμος. Αυτό σημαίνει να θέτει μακροχρόνιους στόχους για τη σχολική μονάδα, να αναπτύσσει ένα όραμα γι' αυτήν, να επιδιώκει σταθερά το άνοιγμά της στον κοινωνικό περίγυρο και παράλληλα να ανανεώνει την εσωτερική λειτουργία της μέσα από συλλογική προσπάθεια. Στην κατεύθυνση αυτή πρέπει να συνεργάζεται με την Τοπική Αυτοδιοίκηση, τους γονείς, τον υπεύθυνο για τη λειτουργία των τμημάτων του Ο.Σ. και το σύνολο των εκπαιδευτικών που τη στελεχώνουν. Με άλλα λόγια περιγράφει το διευθυντή Ο.Σ. ως ένα ηγετικό πρόσωπο που συνενώνει από τη μια την ικανότητα οικονομικού, διοικητικού και παιδαγωγικού ελέγχου της μονάδας και από την άλλη δρα παρωθητικά, συνεργατικά, επικοινωνιακά και ανανεωτικά, ώστε να επιτυγχάνει τη βελτιστοποίηση της λειτουργίας της και ιδιαίτερα του ολοήμερου μέρους της, που έχει την ανάγκη της ιδιαίτερης στήριξής του. Στο κείμενο του Ν. Παπά απογράφονται οι δυσκολίες που παρεμβάλλονται ώστε να επιτευχθεί ένας μέγιστος στόχος του Ο.Σ., δηλαδή ο μαθητής να επιστρέφει στο σπίτι έχοντας ετοιμαστεί για την επόμενη μέρα στα μαθήματα της Γλώσσας και των Μαθηματικών και αποδελτιώνονται οι αναγκαίες διορθωτικές κινήσεις για την επίτευξη του σχετικού στόχου. Οι σχετικές δυσκολίες εντοπίζονται στη συχνή απουσία κατάλληλου σχεδιασμού ανάθεσης κατ' οίκον εργασιών από τους εκπαιδευτικούς του πρωινού σχολείου, στον υπερβολικό αριθμό και την μεγάλη έκτασή τους, στη συχνή έλλειψη συνεργασίας των εκπαιδευτικών πρωινού – ολοήμερου, στο δομικό πρόβλημα της συνύπαρξης (ιδιαίτερα όπου υπάρχει ένα μόνο τμήμα,) μαθητών διαφορετικών τάξεων και επιπέδου στην ίδια αίθουσα. Στη συνέχεια αναπτύσσονται προτάσεις υπέρβασής τους όπως είναι: η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών του κανονικού προγράμματος σχετικά με τις επιδιώξεις του Ο.Σ., η θεσμικά προσδιορισμένη συνεργασία εκπαιδευτικών πρωινού - ολοήμερου, η σωστή ανάθεση κατ' οίκον εργασιών (προδιαγραφές Π.Ι.) με υποχρεωτική στάθμιση της δυσκολίας και του χρόνου επίλυσής τους και η ανάγκη αναζήτησης ρυθμίσεων εξοικονόμησης χρόνου για την ενίσχυση μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες καθώς και η ανάπτυξη παιδαγωγικών παρεμβάσεων για την διευκόλυνση της εξατομικευμένης εργασίας. Στο τέλος της ενότητας η Χαρά Τζανάκη προχωρά στην περιγραφή «καλών πρακτικών», με βάση τη σύγχρονη ορολογία, σχετικά με την εμπέδωση των γνώσεων που επιδιώκεται να αποκτήσουν οι μαθητές μέσα από τις εργασίες που τους ανατίθενται για την άλλη μέρα. Στη διαδικασία αυτή οι πρακτικές του δασκάλου πρέπει να είναι τέτοιες ώστε να καθοδηγεί το μαθητή και να τον υποβοηθά να λύσει τις απορίες του, δίνοντας κατευθύνσεις και όχι έτοιμες λύσεις, διαδικασία όμως που στο επίπεδο της πράξης ελέγχεται ως ιδιαίτερα δύσκολη και προβληματική. Για να αποφευχθεί, λοιπόν, ό,τι διαπιστώνει στο προηγούμενο κείμενο ο Ν. Παπάς, δηλαδή να ανατίθενται στους μαθητές εργασίες κουραστικές, μεγάλες, αδιάφορες, που δεν ανταποκρίνονται στο γνωστικό και νοητικό επίπεδό τους, προτείνει την επαρκή ενημέρωση των εκπαιδευτικών και αναπτύσσει κάποια υποδείγματα δημιουργικών εργασιών για το σπίτι, αναδεικνύοντας παράλληλα την ανάγκη επαρκούς συνεργασίας των εκπαιδευτικών, με γονείς και μαθητές.

Στην έκτη ενότητα *Διδακτικές Προσεγγίσεις*, εντάσσονται κείμενα εκπαιδευτικών που διδάσκουν στο Ολοήμερο Σχολείο τα προβλεπόμενα αντικείμενα, ή διαθέτουν γενικότερα εξαιρετικά μεγάλη εμπειρία στη διδασκαλία τους. Έτσι, ο Στ. Βγαγκές υπογραμμίζει ότι, τελειώνοντας μια μακρά σχολική μέρα, αξίζει να

αναρωτηθούμε ως παιδαγωγοί, όχι μόνο τι έμαθε το παιδί κατά τη διάρκειά της, αλλά και πώς ένιωσε. Οπότε, είναι αυτονόητη η ύπαρξη δραστηριοτήτων στο πρόγραμμα του Ο.Σ., όπως είναι η Θεατρική Αγωγή, γιατί στηρίζεται στο παιχνίδι και στο συναίσθημα, αναπτύσσει την ελεύθερη και αυθόρμητη έκφραση του μαθητή και αμβλύνει τις ανασφάλειες και αναστολές του. Στη συνέχεια, ο Γ. Γαλάνης, Προϊστάμενος του Γραφείου Φυσικής Αγωγής Πειραιά, σημειώνει ότι η παρουσία του αθλητισμού στο Ο.Σ. αποτελεί επέκταση του μαθήματος του πρωινού ωραρίου και ως εκ τούτου παρατηρείται επικάλυψη των διδακτών αντικειμένων, όσον αφορά τους σκοπούς και στόχους του. Επειδή, όμως, η φυσική κατάσταση των μαθητών είναι ήδη επιβαρημένη κατά τις ώρες λειτουργίας του Ο.Σ., προκύπτει η ανάγκη επανασχεδιασμού του Αναλυτικού Προγράμματος, ώστε να αντιμετωπίζεται ενιαία η Φυσική Αγωγή στο Δημοτικό Σχολείο και να προωθείται μέσω αυτής, η ισορροπία πνεύματος και σώματος. Η Ευγ. Γιαμάλογλου, με ένα εύχρηστο για το δάσκαλο της μουσικής κείμενο, προτείνει μια διαθεματική μουσική διδασκαλία, που μπορεί να πραγματοποιηθεί στο Ολοήμερο σχολείο. Στόχο της αποτελεί η εμπέδωση της διδασκαλίας του γράμματος «Κ» μέσα από την ανάπτυξη ενός μουσικού παιχνιδιού που ικανοποιεί τους μαθητές και παράλληλα τους ξεκουράζει. Η Δ. Ζαβιτσάνου εκτιμά πως η παρουσία της Εικαστικής Αγωγής στο Ο.Σ. μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να εκφράσουν τον ψυχικό τους κόσμο, να αποκτήσουν δεξιότητες και να αναδείξουν τις κλίσεις τους. Παράλληλα, διαπιστώνει ότι δεν χρειάζονται πολλές εξειδικευμένες γνώσεις εικαστικών από τον διδάσκοντα, αλλά απαιτείται αυτός να έχει παιδαγωγική κατάρτιση, για να επιτυγχάνει τη χαλάρωση και ευχαρίστηση των μαθητών. Η Κλ. Κοσοβίτσα τονίζει ότι η διδασκαλία της Αγγλικής μπορεί να στηριχτεί στη γνώση της μητρικής γλώσσας και σε ένα ανοιχτό παιδαγωγικό προγραμματισμό με συγκεκριμένους στόχους. Σ' αυτήν την κατεύθυνση μπορεί να συμβάλουν η μέθοδος project, το καθορισμένο διδακτικό ωράριο και η χρήση Η/Υ. Οι συγκεκριμένες πρακτικές οδηγούν στην αλλαγή στάσης των δασκάλων, επειδή αυξάνουν τη μεταξύ τους συνεργασία, αλλά και συμβάλλουν στο άνοιγμα του σχολείου στην κοινωνία, χρησιμοποιώντας την Αγγλική, ως παράθυρο εισαγωγής των παιδιών στο σύγχρονη εποχή. Ο Η. Χατζηδημήτρης ασχολείται με το σημαντικό και αγαπημένο για τους μαθητές του Ο.Σ. αντικείμενο της Πληροφορικής. Περιγράφει τον Η/Υ ως εναλλακτική πηγή γνώσεων, εποπτικό μέσο διδασκαλίας, γνωστικό και ερευνητικό εργαλείο και, βέβαια, ως εργαλείο επικοινωνίας. Δείχνει πώς οι μαθητές πρέπει και μπορούν να εξοικειωθούν με τις βασικές λειτουργίες του, να αναπτύξουν δεξιότητες, κριτική σκέψη αλλά και κοινωνική συμπεριφορά μέσα από τη συστηματική διδασκαλία της χρήσης του στο σχολείο και αναρωτιέται σχετικά με την ανάγκη γενίκευσης του αντικειμένου στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού. Τέλος, ο Ι. Χρυσόχοος παρουσιάζει μια επισκόπηση των θεωριών μάθησης, που προσαρμοσμένες από το δάσκαλο στα διαφορετικά χαρακτηριστικά των μαθητών του, είναι σε θέση να ωφελήσουν σημαντικά τη διαδικασία μάθησης, ακόμα κι αν αυτή πραγματώνεται σε δύσκολες συνθήκες.

Θέμα της εβδομης ενότητας είναι η *Στέγαση* του Ο.Σ. Το σοβαρό αυτό θέμα, που συχνά αποτελεί και το μεγαλύτερο πρακτικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες εκπαιδευτικοί στην προσπάθειά τους να υλοποιήσουν τη σχετική εκπαιδευτική πολιτική, πραγματεύεται στο κείμενό της η Β. Καμήλου. Σ' αυτό αρχικά παρατίθενται απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη της κτιριακής υποδομής των σχολικών κτιρίων στον τόπο μας και στη συνέχεια περιγράφεται και αξιολογείται ένα συγκεκριμένο παράδειγμα παρέμβασης σε σχολικό χώρο με σκοπό την εξυπηρέτηση των αναγκών τμημάτων Ολοήμερου Σχολείου.

Πιθανά σενάρια μετεξέλιξης του Ολοήμερου Σχολείου

Η εκ παραλλήλου, ελεύθερη και δημιουργική ανάγνωση των κειμένων εκείνων του παρόντος τόμου που, είτε έχουν γραφεί με προθέσεις προβληματισμού ή κριτικής προσέγγισης του θεσμού του Ολοήμερου Σχολείου (με την έννοια που αποδόθηκε στους συγκεκριμένους όρους προηγουμένως), είτε ενσωματώνουν στη δομή τους ανάλογες εκφάνσεις, ακόμα και όταν παραμένουν συνολικά κείμενα τεχνικού χαρακτήρα, είναι δυνατό να οδηγήσει στη συγκρότηση εναλλακτικών σεναρίων για το μέλλον του Ολοήμερου.

Τα σενάρια αυτά έχουν ιδιαίτερη αξία να κατατεθούν στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο για τρεις λόγους λόγους. Ο πρώτος σχετίζεται με την ολοκλήρωση της φάσης ανάπτυξης του Ολοήμερου Σχολείου ως καινοτόμο Πρόγραμμα χρηματοδοτούμενο από το ΕΠΕΑΕΚ, γεγονός που συνδέεται με την αποκλειστική πλέον επιβάρυνση του Εθνικού Προϋπολογισμού με το κόστος λειτουργίας του. Ο δεύτερος συνδέεται μερικώς με τον πρώτο. Διαφαίνεται η ανάγκη συνολικής νομικής ρύθμισης της όλης λειτουργίας του Ολοήμερου Σχολείου, μετά από τέσσερα έτη μαζικής εξάπλωσης του θεσμού, με τη σημερινή του μορφή, στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Η συνολική ρύθμιση πρέπει να εμπεριέχει και την κανονικοποίηση επιμέρους θεμάτων που έχουν προκύψει από τη λειτουργία του και σχετίζονται με προβλήματα κτιριακού, εργασιακού, παιδαγωγικού και διοικητικού τύπου. Ο τρίτος ξεπερνά τους όρους επικαιρότητας στους οποίους υπακούουν οι προηγούμενοι. Είναι καιρός να απογραφεί ο λόγος των εκπαιδευτικών της πράξης, γιατί είναι αυτοί που υλοποιούν τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Σύμφωνα, μάλιστα με την πλέον τετριμμένη θέση της διεθνούς βιβλιογραφίας, η επιτυχία οποιασδήποτε μορφής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είναι εφικτή, μόνο αν οι εκπαιδευτικοί είναι πεπεισμένοι για την ορθότητά της και επιπλέον έχουν την αίσθηση ότι οι πολιτικές και πνευματικές ηγεσίες, που τις σχεδιάζουν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τις σχετικές παρατηρήσεις τους, όταν πρόκειται να τις επανασχεδιάσουν²².

Η ανάγνωση των επιμέρους κειμένων οδηγεί σε δύο βασικά συμπεράσματα: Το Ολοήμερο Σχολείο έχει γίνει ως θεσμός θετικά αποδεκτός από δασκάλους, γονείς και μαθητές και έχει κατανοηθεί ο κοινωνικός του ρόλος, παρά τα επιμέρους προβλήματα. Η λειτουργία του, όμως, δεν είναι δυνατό να συνεχιστεί υπό την παρούσα μορφή οργάνωσης και με το σημερινό ωρολόγιο και αναλυτικό πρόγραμμα. Τα προβλήματα που δημιούργησε, αλλά και οι νέες δυνατότητες που άνοιξε το Ολοήμερο Σχολείο, όπως επισημαίνουν δάσκαλοι, διευθυντές και γονείς, δείχνουν ότι η εμπειρία της συγκρότησής του μπορεί να αφομοιωθεί δημιουργικά από το Ελληνικό Εκπαιδευτικό σύστημα, *grosso modo*, με δύο διαφορετικούς τρόπους.

Ο πρώτος αφορά την πιθανότητα συνολικής αναδιοργάνωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στην κατεύθυνση της αύξησης των ωρών λειτουργίας του Δημοτικού Σχολείου. Η αναδιοργάνωση αυτή είναι εφικτή χωρίς να θιγούν οι υπάρχουσες σχέσεις εργασίας με παράλληλα κατάργηση οποιασδήποτε μορφής ωρομίσθιας εργασίας. Αφορά την ένταξη στο Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα της διδασκαλίας των Τεχνολογιών Επικοινωνίας και Πληροφορίας (με αυτή η την άλλη μορφή)²³ και της Θεατρικής Αγωγής στο σύνολο των τάξεων του Δημοτικού Σχολείου και την πιθανή γενίκευση της διδασκαλίας μιας δεύτερης ξένης γλώσσας στις τελευταίες τάξεις του. Σ' αυτή την περίπτωση είναι αναγκαία η συνολική

²² Ιδιαίτερα για το ζήτημα αυτό το σύνολο των παρατηρήσεων στο: Legrand L., *Les politiques de l'education*, Presses Universitaires de France (Que sais-je), Paris 1995.

²³ Επί του συγκεκριμένου θέματος πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη τόσο οι προβληματισμοί που έχει καταθέσει ο καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Αρ. Ράπτης, όσο και η εμπειρία από την παρουσία εκπαιδευτικών Π.Ε 19 και Π.Ε. 20 στο ολοήμερο σχολείο.

ανάπλαση των χώρων του Ελληνικού Σχολείου και η πιθανή παροχή ενός ελαφρού ελεγχόμενου και υγιεινού γεύματος σ' αυτό, ως δραστηριότητα με παιδαγωγικό περιεχόμενο ενσωματωμένη στο όλο Πρόγραμμα της Σχολικής Μονάδας. Έτσι, η συνολική λειτουργία του Δημοτικού Σχολείου επιμηκύνεται σημαντικά, ενώ ομάδες μαθητών που έχουν ανάγκη επιπλέον παραμονής στο σχολείο παραμένουν σ' αυτό και προετοιμάζονται, εξατομικευμένα ή ομαδικά, για τα μαθήματα της επόμενης ημέρας με ευθύνη της σχολικής μονάδας και σε συνεργασία με τους οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Ο δεύτερος σχετίζεται με την αναμόρφωση της υπάρχουσας μορφής Ολοήμερου Σχολείου και αφορά τόσο σε αναδιαρθρώσεις του Προγράμματός του όσο και των όρων διοικητικής και θεσμικής του ύπαρξης.

Σύμφωνα με τη λύση αυτή, και αξιοποιώντας τις επιμέρους προτάσεις των εκπαιδευτικών της πράξης, καθώς και των γονέων και διευθυντών του Ολοήμερου Σχολείου, είναι δυνατό να προταθούν τα παρακάτω:

- Οι Σχολικές Μονάδες οργανωμένες σε ομάδες δύο, τριών ή και τεσσάρων όμορων Σχολείων οργανώνουν Ολοήμερα Τμήματα ή τα καταργούν χρηματοδοτούμενες ανάλογα από τον κρατικό προϋπολογισμό. Το σχετικό οργανωτικό σχήμα προτείνεται γιατί διευκολύνει ρυθμίσεις διοικητικής και οργανωτικής φύσεως (μετακινήσεις εκπαιδευτικών και μαθητών).
- Η οργάνωση Τμημάτων Ολοήμερου Σχολείου πραγματοποιείται μετά από συνεργασία του Γραφείου Π.Ε. της περιοχής, της διοίκησης της σχολικής μονάδας και του οικείου Σχολικού Συμβούλου, που συντονίζουν γενικότερα την προσφορά Τμημάτων Ολοήμερου Σχολείου στην ευρεία περιοχή σύμφωνα με καθορισμένους, σταθερούς και διαφανείς όρους.
- Αποφασιστικό στοιχείο για την δημιουργία Τμημάτων Ολοήμερου είναι το ενδιαφέρον των μαθητών της Σχολικής Μονάδας να ξεπερνά τουλάχιστον το 25% του Μαθητικού Πληθυσμού της (κριτήριο ενδιαφέροντος).
- Η ύπαρξη σχετικών τμημάτων συνυπολογίζεται στην οργανικότητα – λειτουργικότητα της σχολικής μονάδας και αποδίδει προβλεπόμενα ευεργετήματα. Για παράδειγμα, δεύτερος υποδιευθυντής σε 12θέσια και άνω Δημοτικά Σχολεία, αλλά και πολλαπλασιασμός των οικονομικών παροχών προς τη Σχολική Επιτροπή. Επιπλέον, στις ολιγοθέσιες σχολικές μονάδες που διατηρούνται Ολοήμερα Τμήματα υποχρεωτικά ο υπεύθυνος αυτών ορίζεται ως Υποδιευθυντής Σχολικής μονάδας, έχοντας τις ανάλογες υποχρεώσεις αλλά και προνόμια.
- Το πρόγραμμα του Ολοήμερου Σχολείου αναδιαμορφώνεται συνολικά. Έτσι, προβλέπονται η λειτουργία τμημάτων για τις Α' και Β' Τάξεις μέχρι και δεκαπέντε σχολικών ωρών (15) εβδομαδιαίως και δέκα σχολικών ωρών (10) για τους μαθητές των λοιπών τάξεων. Η αλλαγή αυτή σημαίνει τη δημιουργική αξιοποίηση του πραγματικού χρόνου παραμονής των μαθητών στο Ολοήμερο Σχολείο. Συνοδεύεται από την αντίστοιχη διάκριση των σχολικών ωρών σε δέκα (10) για προετοιμασία και πέντε (5) για άλλες δραστηριότητες στις μικρές τάξεις, και έξι (6) και τέσσερις (4) αντίστοιχα στις μεγάλες. Οι δραστηριότητες αφορούν την ενασχόληση των μαθητών με τις Τ.Π.Ε. (δύο ώρες εβδομαδιαίως), καθώς και την παρακολούθηση χαλαρωτικών δραστηριοτήτων παιγνιώδους τύπου, όπως Θεατρική, Μουσική ή Αισθητική Αγωγή.
- Το πρόγραμμα αυτό είναι δυνατό να εξυπηρετήσει και αιτήματα γονέων για σταθερή πρόωρη αποχώρηση των παιδιών από αυτό.
- Στις Σχολικές Μονάδες που οργανώνονται Ολοήμερα Τμήματα σχεδιάζονται άμεσες τεχνικού και αρχιτεκτονικού τύπου παρεμβάσεις, ώστε να καλυφθούν οι

ανάγκες του Ολοήμερου Σχολείου σε χώρους στέγασης και εξυπηρέτησης των μαθητών.

- Οι εργαζόμενοι εκπαιδευτικοί στο Ολοήμερο Σχολείο συνεργάζονται θεσμικά με αυτούς του πρωινού ωραρίου υπό την παιδαγωγική καθοδήγηση των Σχολικών Συμβούλων και της διεύθυνσης της Σχολικής μονάδας. Στο ωράριο εργασίας τους η επίβλεψη της σίτισης των μαθητών υπολογίζεται ως χρόνος διδασκαλίας (παιδαγωγικός χαρακτήρας δραστηριότητας).
- Η σίτιση των μαθητών οργανώνεται με τη συνεργασία Σχολικής Μονάδας, Συλλόγου Γονέων και Τοπικής Αυτοδιοίκησης.
- Περιορίζεται αποφασιστικά και όπου είναι δυνατό καταργείται η ωρομίσθια εργασία των εκπαιδευτικών ειδικοτήτων.

Οι παραπάνω προτάσεις, συνολικά ή και αποσπασματικά, είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν με σκοπό τη βελτίωση του Ολοήμερο Σχολείο και τη θεραπεία προβλημάτων που έχουν διαπιστωθεί μετά από την τετράχρονη λειτουργία του με τη σημερινή του μορφή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ευθυμίου Π.**, «Πρόλογος Υπουργού Παιδείας», στο Πυργιωτάκης Ι., (επιμ.), Ολοήμερο Σχολείο. Δημιουργία και Προοπτικές, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002
- Hargreaves A., - Fullan M.** (επιμ.), Η εξέλιξη των Εκπαιδευτικών, Πατάκης 1995, 276-328
- Legrand L.**, Les politiques de l' education, Presses Universitaires de France (Que sais-je), Paris 1995
- Λουκέρης Δ., - Μαρκαντωνάτου Α.**, (επιμ.), Το Ολοήμερο Σχολείο ως εκπαιδευτική καινοτομία, Ατραπός 2003
- Jarvis P.**, Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση, Μεταίχμιο 2004
- Κάτσιακας Χρ.**, «Από τα πέντε ως τις πέντε. Έρευνα για το Ολοήμερο Σχολείο», *Έκφραση*, Νοέμβριος 2000
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ**, «Ολοήμερο Σχολείο - Η κοινωνική σημασία και οι προοπτικές του», *Ενημέρωση* τ. 95, 2003
- Κυριαζόγλου Γ., - Γρηγοριάδης Γρ.**, «Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο: Πώς αξιολογούν την εφαρμογή του θεσμού γονείς, δάσκαλοι/ -λες και διευθυντές/ -ντριες», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου (Ε.Β.τ.Δ.)*, τ.4, Φεβρουάριος 2005, 69-83).
- Λάμνιαν Κ.**, «Αφειρητές της σχολικής αποτυχίας και δυνατότητες παρέμβασης του Ολοήμερου Σχολείου» στο Πυργιωτάκης Ι., (επιμ.), Ολοήμερο Σχολείο-Λειτουργία και προοπτικές, Ο.Ε.Δ.Β, Αθήνα 2002
- Louden W.**, «Κατανοώντας το στοχασμό μέσω της έρευνας συνεργασίας», στο Hargreaves A., Fullan M. (επιμ.), Η εξέλιξη των Εκπαιδευτικών, Πατάκης 1995, 276-328
- Λουκέρης Δ.**, (επιμ.), Ολοήμερο Σχολείο. Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση, Πατάκης 2005.
- Μπαγάκης Γ.** (επιμ.), Επιμόρφωση και Κατάρτιση των εκπαιδευτικών, Μεταίχμιο, 2005
- Π.Ο.Ε.Δ.-Δ.Ο.Ε.**, 9^ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο, Το Ολοήμερο Σχολείο, Πάφος 1995.
- Πυργιωτάκης Ι.**, «Ολοήμερο σχολείο: Διεθνείς εξελίξεις και η ελληνική περίπτωση», στο Πυργιωτάκης Ι., (επιμ.), Ολοήμερο Σχολείο. Δημιουργία και Προοπτικές, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002
- Πυργιωτάκης Ι.**, (επιμ.), Ολοήμερο Σχολείο. Δημιουργία και Προοπτικές, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002
- Σαλτερής Ν.**, Εκπαιδευτικές Ομοσπονδίες και Εκπαιδευτική Ιδεολογία. Ελλάδα 1974-1989, διατριβή για διδακτορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 1998, στο: <http://dipe-peiraia.att.sch.gr/grss4peir>
- Σαλτερής Ν.**, «Η πορεία εκσυγχρονισμού στην εκπαίδευση: από την μεταρρύθμιση στον εκπαιδευτικό νεωτερισμό», *Νέα Παιδεία*, τ. 110, Ιούνιος 2004, 15-27
- Τζήκας Γ., Πόρποδας Κ., Γούκος Α.**, «Πανθεσσαλική έρευνα για το Ολοήμερο Σχολείο. Το Ολοήμερο Σχολείο χώρος φύλαξης παιδιών», *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, τ. 28, Φεβρουάριος- Απρίλιος 2005, 59-65
- Τσομπανίδης Γ., Τσίπη Π.**, «Οι Απόψεις των Γονέων για το Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο», *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, τ. 28, Φεβρουάριος- Απρίλιος 2005, 66-72
- ΥΠΕΠΘ**, Ενιαίος Διοικητικός Τομέας Σπουδών, Επιμόρφωσης και Καινοτομιών, Φ. 50.2/289/57441/Γ1/10-6-05, «Αξιολόγηση Ολοήμερου Σχολείου»